

OSMANLI MALÎ İSTATİSTİKLERİ
BÜTÇELER
1841-1918

OTTOMAN FINANCIAL STATISTICS
BUDGETS

Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 7
Historical Statistics Series Volume 7

Hazırlayan Prepared by Prof. Tevfik Güran

Bu yayının 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanununa göre her hakkı Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığına aittir. Gerçek veya tüzel kişiler tarafından izinsiz çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

State Institute of Statistics, Prime Ministry reserves all the rights of this publication. Unauthorised duplication or distribution of this publication is prohibited under Law No: 5846.

Yayın içinde yer alan görüş ve yorumlar yazarına aittir.

Opinions and interpretations in this publication belong to author.

ISBN 975 - 19 - 3503 - 2

Yayın Numarası
Publication Number 2878

İLGİLİ ŞUBELER - RELATED DIVISIONS

Yayın istekleri için(*)
For publication order

Döner Sermaye İşletmesi Müdürlüğü
Revolving Fund Administration

+ (312) 425 34 23 + (312) 417 58 86
+ (312) 417 64 40 / 319 - 323

İstatistik veri ve bilgi istekleri için
For requests of statistical data and information

Bilgi Dağıtım Şubesi Müdürlüğü
Data Dissemination Division

+ (312) 418 50 27 + (312) 417 04 32
+ (312) 417 64 40 / 213 - 244 + (312) 425 68 41

(*) Genel Bütçeli Kamu Kurumları, Ulusal İstatistik Enstitüleri ve Uluslararası Organizasyonlar, yayın isteklerini ücretsiz olarak karşılaması için Bilgi Dağıtım Şubesi Müdürlüğü'ne resmi yazı ile başvurabilir.
Domestic General Budgeted State Institutions, National Statistical Institutions and International Organizations should apply officially to Data Dissemination Division to obtain publications without paying dissemination and/or production costs.

T.C. Başbakanlık
Devlet İstatistik Enstitüsü
Necatibey Cad. No: 114
06100 ANKARA / TÜRKİYE

E-posta - E-mail : yayin@die.gov.tr
İnternet - Internet : <http://www.die.gov.tr>

Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası - Ankara, Eylül 2003 - State Institute of Statistics, Printing Division - Ankara, September 2003
Döner Sermaye İşletmesi Müdürlüğü - Revolving Fund Administration
MTB: 2003 - 1468 - 100 Adet - Copies

ÖNSÖZ

Devlet İstatistik Enstitüsü, ülkemizin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardaki faaliyetlerini düzenli olarak izleyen, ürettiği istatistiklerle bilgiye dayalı politikalara yön veren, ülkenin istatistik bilgi altyapısını oluşturmadan sorumlu bir kuruluştur.

Üretilen güncel bilgilerin yanı sıra, tarihi süreç içerisinde yapılan istatistik faaliyetlerini gün yüzüne çıkarmak ve kullanıcının istifadesine sunmak da kurumumuzun büyük önem verdiği bir konudur. Bu kapsamda Tarihi İstatistikler Dizisi 1994 ile 2001 yılları arasında Prof. Dr. Şevket PAMUK'un koordinasyonunda tamamlanmıştır.

Tarihi İstatistikler Dizisi içerisinde Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909,1913 ve 1914 ile Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897 adlı eserlere de sahip olan Prof. Dr. Tefvik GÜRAN'ın hazırladığı Osmanlı Mali İstatistikleri kapsam itibariyle Tarihi İstatistik niteliği nedeniyle Kurumumuz tarafından basılması uygun görülmüştür. Tarihsel kayıtları gün ışığına çıkarmaya yönelik bu tür çabalar övgüye layıktır. Kurumumuzun bu tür çalışmalara katkısı devam edecektir.

Bu çalışma ile Tanzimat'ı izleyen yıllardan başlayarak 1918 yılına kadar Osmanlı mali idare sistemi ele alınmaktadır. Eserde, Tanzimat dönemine ait 29, II. Abdülhamit dönemine ait 28 ve İttihat Terakki dönemine ait 9 olmak üzere toplam 66 mali yıla ait bütçe verileri orijinal yapısına bağlı kalınarak sunulmaktadır.

Tüm emeği geçenlere teşekkürlerimi iletmek isterim.

Doç. Dr. Ömer DEMİR
Başkan
Devlet İstatistik Enstitüsü

İÇİNDEKİLER**CONTENTS**

	Sayfa		Page
Önsöz.....	III	Preface.....	III
Tablo Listesi.....	VII	List of Tables.....	VII
Sunuşlar		Introduction	
Prof. Dr. Orhan GÜVENEN.....	XI	Professor Orhan GÜVENEN.....	XI
Prof. Dr. Halil İNALCIK.....	XIII	Professor Halil İNALCIK.....	XIII
Prof. Dr. Şevket PAMUK.....	XV	Professor Şevket PAMUK.....	XV
Önsöz.....	XIX	Preface.....	XIX
İngilizce Özet.....	XXI	Summary in English.....	XXI
Bölüm I		Part I	
Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918.....	1	Ottoman Public Finance, 1839-1918.....	1
Bölüm II		Part II	
Tanzimat Dönemi Bütçeleri, (1257) 1841/'42- (1291) 1875/'76.....	17	Budgets of the Tanzimat Era, (1257) 1841/'42 -(1291) 1875/'76.....	17
Bölüm III		Part III	
II. Abdülhamit Dönemi Bütçeleri, (1292) 1876/'77- (1324) 1908/'09.....	93	Budgets of the Abdülhamit II Era, (1292) 1876/'77- (1324) 1908/'09.....	93
Bölüm IV		Part IV	
İttihat ve Terakki Dönemi Bütçeleri, (1325) 1909/'10- (1334) 1918/'19.....	153	Budgets of the Young Turk Era, (1325) 1909/10- (1334) 1918/'19).....	153
Ekler		Appendix	
Kuruşun Türk Lirası Olarak Eşdeğerleri, 1841-1918.....	179	Monetary Magnitudes of Kuruş Expressed in Turkish Liras, 1841-1918.....	179
Sözlük.....	181	Glossary.....	181
Kaynakların Listesi.....	187	List of Sources.....	187
Bibliyografya.....	191	Bibliography.....	191

TABLO LİSTESİ	Sayfa	LIST OF TABLES	Page
BÖLÜM I		PART I	
OSMANLI KAMU MALİYESİ 1839 - 1918		OTTOMAN PUBLIC FINANCE, 1839 - 1918	
1.1 Bütçelere göre devlet gelirleri, giderleri ve bütçe açıkları, 1841/'42-1918/'19	8	1.1 Government revenues, expenditures and deficits in the budgets, 1841/'42-1918/'19....	8
1.2 Gelirlerin türlerine göre dağılımı, 1849/'50, 1861/'62 ve 1875/'76.....	12	1.2 Distribution of revenues by types, 1849/'50 1861/'62 and 1875/'76.....	12
1.3 Gelirlerin türlerine göre dağılımı , 1887/'88, 1905/'06 ve 1916/'17.....	13	1.3 Distribution of revenues by types , 1887/'88, 1905/'06 and 1916/'17.....	13
1.4 Giderlerin türlerine göre dağılımı, 1846/'47, 1861/'62 ve 1875/'76.....	14	1.4 Distribution of expenditures by types 1846/'47, 1861/'62 and 1875/'76.....	14
1.5 Giderlerin türlerine göre dağılımı, 1887/'88, 1905/'06 ve 1916/'17.....	15	1.5 Distribution of expenditures by types 1887/'88, 1905/'06 and 1916/'17.....	15
BÖLÜM II		PART II	
TANZİMAT DÖNEMİ BÜTÇELERİ (1257)1841/'42 - (1291)1875/'76		BUDGETS OF THE TANZİMAT ERA (1257)1841/'42 - (1291)1875/'76	
2.1 (1257) 1841/42 malî yılı bütçesi.....	19	2.1 Budget for the fiscal year (1257) 1841/'42....	19
2.2 (1262) 1846/'47 malî yılı bütçesi.....	20	2.2 Budget for the fiscal year (1262) 1846/'47....	20
2.3 (1262) 1846/'47 malî yılı giderleri...	21	2.3 Expenditures for the fiscal year (1262) 1846/'47.....	21
2.4 (1263) 1847/'48 malî yılı bütçesi.....	22	2.4 Budget for the fiscal year (1263) 1847/'48.	22
2.5 (1263) 1847/'48 malî yılı giderleri...	24	2.5 Expenditures for the fiscal year (1263) 1847/'48.....	24
2.6 (1264) 1848/'49 malî yılı bütçesi.....	25	2.6 Budget for the fiscal year (1264) 1848/'49.	25
2.7 (1264) 1848/'49 malî yılı giderleri...	27	2.7 Expenditures for the fiscal year (1264) 1848/'49.....	27
2.8 (1265) 1849/'50 malî yılı gelirleri...	28	2.8 Revenues for the fiscal year (1265) 1849/'50.....	28
2.9 (1265) 1849/'50 malî yılı giderleri...	30	2.9 Expenditures for the fiscal year (1265) 1849/'50.....	30
2.10 (1266) 1850/'51 malî yılı bütçesi...	31	2.10 Budget for the fiscal year (1266) 1850/'51	31
2.11 (1266) 1850/'51 malî yılı giderleri.	34	2.11 Expenditures for the fiscal year (1266)1850/'51.....	34
2.12 (1267) 1851/'52 malî yılı giderleri.	35	2.12 Expenditures for the fiscal year (1267)1851/'52.....	35
2.13 (1268)1852/'53 malî yılı bütçesi....	36	2.13 Budget for the fiscal year (1268) 1852/'53	36
2.14 (1269) 1853/'54 malî yılı bütçesi...	38	2.14 Budget for the fiscal year (1269) 1853/'54	38
2.15 (1270) 1854/'55 malî yılı giderleri.	40	2.15 Expenditures for the fiscal year (1270)1854/'55.....	40
2.16 (1272) 1856/'57 malî yılı bütçesi...	41	2.16 Budget for the fiscal year (1272) 1856/'57..	41

Tablo	Sayfa	Table	Page
2.17 (1273) 1857/'58 malî yılı gelirleri..	42	2.17 Revenues for the fiscal year (1273)1857/'58.....	42
2.18 (1274) 1858/'59 malî yılı bütçesi ..	44	2.18 Budget for the fiscal year (1274) 1858/'59..	44
2.19 (1275) 1859/'60 malî yılı bütçesi ..	47	2.19 Budget for the fiscal year (1275) 1859/'60..	47
2.20 (1275) 1859/'60 malî yılı bütçesi ..	50	2.20 Budget for the fiscal year (1275) 1859/'60..	50
2.21 (1276) 1860/'61 malî yılı bütçesi ..	52	2.21 Budget for the fiscal year (1276) 1860/'61..	52
2.22 (1277) 1861/'62 malî yılı bütçesi ..	54	2.22 Budget for the fiscal year (1277) 1861/'62..	54
2.23 (1278) 1862/'63 malî yılı bütçesi ..	56	2.23 Budget for the fiscal year (1278) 1862/'63..	56
2.24 (1279) 1863/'64 malî yılı bütçesi ..	58	2.24 Budget for the fiscal year (1279) 1863/'64..	58
2.25 (1280) 1864/'65 malî yılı bütçesi ..	60	2.25 Budget for the fiscal year (1280)1864/'65...	60
2.26 (1281) 1865/'66 malî yılı gelirleri..	62	2.26 Revenues for the fiscal year (1281)1865/'66	62
2.27 (1282) 1866/'67 malî yılı bütçesi...	63	2.27 Budget for the fiscal year (1282)1866/'67...	63
2.28 (1283) 1867/'68 malî yılı bütçesi...	65	2.28 Budget for the fiscal year (1283)1867/'68...	65
2.29 (1284) 1868/'69 malî yılı bütçesi...	68	2.29 Budget for the fiscal year (1284)1868/'69...	68
2.30 (1285) 1869/'70 malî yılı bütçesi...	71	2.30 Budget for the fiscal year (1285)1869/'70...	71
2.31 (1286) 1870/'71 malî yılı bütçesi...	74	2.31 Budget for the fiscal year (1286)1870/71....	74
2.32 (1287) 1871/'72 malî yılı bütçesi...	77	2.32 Budget for the fiscal year (1287)1871/'72...	77
2.33 (1288) 1872/'73 malî yılı bütçesi...	80	2.33 Budget for the fiscal year (1288)1872/'73...	80
2.34 (1289) 1873/'74 malî yılı bütçesi...	83	2.34 Budget for the fiscal year (1289)1873/'74...	83
2.35 (1290) 1874/'75 malî yılı bütçesi...	86	2.35 Budget for the fiscal year (1290)1874/'75...	86
2.36 (1291) 1875/'76 malî yılı bütçesi...	89	2.36 Budget for the fiscal year (1291)1875/'76...	89

BÖLÜM III
II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ
BÜTÇELERİ
(1292)1876/'77 – (1324)1908/'09

PART III
BUDGETS OF THE ABDULHAMIT II ERA
(1292)1876/'77 - (1324)1908/'09

3.1 (1292) 1876/'77 malî yılı bütçesi.....	95	3.1 Budget for the fiscal year (1292)1876/'77.....	95
3.2 (1293) 1877/'78 malî yılı bütçesi.....	97	3.2 Budget for the fiscal year (1293)1877/'78.....	97
3.3 (1295) 1879/'80 malî yılı bütçesi.....	99	3.3 Budget for the fiscal year (1295)1879/'80.....	99
3.4 (1296) 1880/'81 malî yılı bütçesi.....	101	3.4 Budget for the fiscal year (1296)1880/'81.....	101
3.5 (1297) 1881/'82 malî yılı bütçesi.....	103	3.5 Budget for the fiscal year (1297)1881/'82.....	103
3.6 (1298) 1882/'83 malî yılı bütçesi.....	105	3.6 Budget for the fiscal year (1298)1882/'83.....	105
3.7 (1299) 1883/'84 malî yılı bütçesi.....	107	3.7 Budget for the fiscal year (1299)1883/'84.....	107
3.8 (1300) 1884/'85 malî yılı gelirleri....	109	3.8 Revenues for the fiscal year (1300)1884/'85.	109
3.9 (1303)1887/'88 malî yılı bütçesi.....	111	3.9 Budget for the fiscal year (1303)1887/'88....	111

Tablo	Sayfa	Table	Page
3.10 (1304) 1888/'89 malî yılı bütçesi...	113	3.10 Budget for the fiscal year (1304)1888/'89...	113
3.11 (1305) 1889/'90 malî yılı bütçesi...	115	3.11 Budget for the fiscal year (1305)1889/'90...	115
3.12 (1306) 1890/'91 malî yılı bütçesi...	117	3.12 Budget for the fiscal year (1306)1890/'91...	117
3.13 (1307) 1891/'92 malî yılı bütçesi...	119	3.13 Budget for the fiscal year (1307)1891/'92...	119
3.14 (1308) 1892/'93 malî yılı bütçesi...	121	3.14 Budget for the fiscal year (1308)1892/'93...	121
3.15 (1309) 1893/'94 malî yılı bütçesi...	123	3.15 Budget for the fiscal year (1309)1893/'94...	123
3.16 (1310) 1894/'95 malî yılı bütçesi...	125	3.16 Budget for the fiscal year (1310)1894/'95...	125
3.17 (1311) 1895/'96 malî yılı bütçesi...	127	3.17 Budget for the fiscal year (1311)1895/'96...	127
3.18 (1312) 1896/'97 malî yılı bütçesi...	129	3.18 Budget for the fiscal year (1312)1896/'97...	129
3.19 (1313) 1897/'98 malî yılı bütçesi...	131	3.19 Budget for the fiscal year (1313)1897/'98...	131
3.20 (1314) 1898/'99 malî yılı bütçesi...	133	3.20 Budget for the fiscal year (1314)1898/'99...	133
3.21 (1315) 1899/'190 malî yılı bütçesi	135	3.21 Budget for the fiscal year (1315)1899/1900.	135
3.22 (1316) 1900/'01 malî yılı bütçesi...	137	3.22 Budget for the fiscal year (1316)1900/'01...	137
3.23 (1317) 1901/'02 malî yılı bütçesi...	139	3.23 Budget for the fiscal year (1317)1901/'02...	139
3.24 (1318) 1902/'03 malî yılı bütçesi...	141	3.24 Budget for the fiscal year (1318)1902/'03...	141
3.25 (1320) 1904/'05 malî yılı bütçesi...	143	3.25 Budget for the fiscal year (1320)1904/'05...	143
3.26 (1321) 1905/'06 malî yılı bütçesi...	146	3.26 Budget for the fiscal year (1321)1905/'06...	146
3.27 (1322) 1906/'07 malî yılı bütçesi...	149	3.27 Budget for the fiscal year (1322)1906/'07...	149
3.28 (1324) 1908/'09 malî yılı bütçesi...	152	3.28 Budget for the fiscal year (1324)1908/'09...	152

BÖLÜM IV
İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ
BÜTÇELERİ
(1325)1909/'10 - (1334)1918/'19

PART IV
BUDGETS OF THE YOUNG TURK ERA
(1325)1909/'10 – (1334)1918/'19

4.1 (1325) 1909/'10 malî yılı bütçesi.....	155	4.1 Budget for the fiscal year (1325)1909/'10.....	155
4.2 (1326) 1910/'11 malî yılı bütçesi.....	157	4.2 Budget for the fiscal year (1326)1910/'11.....	157
4.3 (1327) 1911/'12 malî yılı bütçesi.....	159	4.3 Budget for the fiscal year (1327)1911/'12.....	159
4.4 (1328) 1912/'13 malî yılı bütçesi.....	161	4.4 Budget for the fiscal year (1328)1912/'13.....	161
4.5 (1330) 1914/'15 malî yılı bütçesi.....	163	4.5 Budget for the fiscal year (1330)1914/'15.....	163
4.6 (1331) 1915/'16 malî yılı bütçesi.....	166	4.6 Budget for the fiscal year (1331)1915/'16.....	166
4.7 (1332) 1916/'17 malî yılı bütçesi.....	168	4.7 Budget for the fiscal year (1332)1916/'17.....	168
4.8 (1333) 1917/'18 malî yılı bütçesi.....	171	4.8 Budget for the fiscal year (1333)1917/'18.....	171
4.9 (1334) 1918/'19 malî yılı bütçesi.....	174	4.9 Budget for the fiscal year (1334)1918/'19.....	174

SUNUŞ

“ Sorsan günlere adımın

Ne olduğunu bilmezler,

Ve bilmezler yerim yurdum neresi? ”

Anadolu Selçukluları

XII. YY.

- Anonim -

Sözlerin dünyası insanlara binlerce yıl bilgi ve duygu taşıdı. Sayıların dünyasını algılamakta zorlanıyoruz. Sayılar, matematik anlamda kaotik, karmaşık ve belirsizliğin yüksek olduğu yapılarda sözlerin tamamlayıcısı oldu hep. Sözlerin dünyasını sayıların dünyası ile tamamladığımızda bilim de, evren de, insanın öyküsü de kendi görecektekinde daha tutarlı bir algılamayı ve anlatımı getirirler.

İstatistik, uygulaması bilgi mühendisliği olan bir temel bilimdir ve istatistik üretmek karanlığa ışık götürmek kadar onurlu bir görevdir. Zaman ve mekan dinamiğinde tarihler, büyük olasılıkla, yeniden yazılacak ve çok farklı boyutlar, değerlendirmeler olacaktır. Olayların tarihinde zihniyetlerin tarihine ve çoğulcu bir zaman, mekan, insan dinamiği, yorumlamasına yönelmek, kültür ve uygarlıkların değerlendirilmesinde farklı boyutlar getirecektir. Tarihi istatistiklerin en büyük katkısı, geçmiş; daha iyi anlamaya çalışırken, bugünü daha sağlıklı yorumlamak, geleceği daha az hatalı düşünmek ve bilinç uygarlığına getireceği katma değer olacaktır.

Bu düşünce ve hasretle, Devlet İstatistik Enstitüsü çalışmalarının 1988 yılında, öncelik taşıyan üç projesi: üç aylık milli gelir hesapları, çevre istatistikleri, uzun zaman serileri ve tarihi istatistikler olmuştur. Uzun zaman serileri ve tarihi istatistikler projesinin ilk ürünü Cumhuriyet dönemini kapsayan ve 400 sayfayı aşan “İstatistik Göstergeler: 1923-1990 “ yayınının matbu ve elektronik ortamda kullanıma sunulmasıyla gerçekleşti. Bu çalışma, her yıl güncelleştirilerek ve yeni seriler eklenerek matbu ve elektronik ortamda yayınlanmaktadır. 20. yüzyıl Türkiye İstatistikleri ile başlayan bu çalışmaların devamı 19. yüzyıl ve diğer yüzyılları kapsayan istatistik ve nicel bilgi teşkil eden araştırmaların yayınlanması şeklinde tasarlanmıştır.

Türkiye’de kayıt sistemleri ve istatistik önemli bir yer tutar; Kuzey Hindistan’da, İran’da Selçuk döneminde, Osmanlı imparatorluğunda kayıt sistemlerinin, özellikle nüfus ve ziraatta oluşturulduğunu ve büyük önem taşıdığını biliyoruz. Osmanlı “Nüfus ve Arazi Tahrir Defterleri” çok değerli kayıt ve bilgiler vermektedir. Macaristan’ın yada Musul’un küçük bir köyünde kaç hane olduğu, ne kadar toprakta ne ekildiği, gelirin ve ülkemiz arşivlerinde mevcut bu defterlerden öğreniyoruz. DİE’nin bu kapsamda da yapılacak araştırmalara ve yayınlanmalarına göstereceği katkı büyük bir hizmet olacaktır.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün zaman dinamiğinde atası olan "Defterhane" 1389'da kurulmuştur. Bu nedenle Enstitü girişinde, "Devlet İstatistik Enstitüsü Kuruluş Tarihi 1926", Defterhane Kuruluş Tarihi: 1389" yazılıdır. Mustafa Kemal'in armağanı ve emaneti olan Devlet İstatistik Enstitüsü mensubu olmaktan ve onun zaman içinde kaynağı olan Defterhane'nin mensubu olmaktan onur duyduk hep. DİE "Harzemli Bilgisayar Merkezi", "Piri Reis Coğrafi Bilgi Sistemi Merkezi", "Uluğ Bey Bilgi Sistemleri Merkezi" adlarının kaynağı bu düşünce, bilgi ve tarih bilinci hasretidir.

Çok değerli tavsiyeleriyle çalışmalarımıza güç veren, hocamız Sayın Prof. Dr. Halil İNALCIK'a, lütfedip Tarihi İstatistikler Dizisi Yöneticiliğini kabul eden ve tüm çalışmada büyük emeği geçen Sayın Prof. Dr. Şevket PAMUK'a, araştırmalarıyla projeye katılan Sayın Prof. Dr. Cem BEHAR, Sayın Prof. Dr. Tevfik GÜRAN'a, bu araştırmaların devamında kurumsal desteğini esirgemeyen Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanı Sayın Doç. Dr. Ömer DEMİR'e ayrıca Teknik İşler Dairesi Başkanı, Yayın İnceleme Şubesi Müdürü ve şube elemanları ile emeği geçen tüm Enstitü mensuplarına saygıyla minnet duygularımı iletmek isterim.

Prof. Dr. Orhan GÜVENEN

SUNUŞ

İnsan hayatı gibi milletlerin hayatı da bir deneyimler birikimidir. Bir toplumun temel yapısını ve gelişme potansiyelini bu birikim belirler. Bir milletin nesnel varlığı, yani üzerinde yaşadığı belli toprak parçası, nüfusu ve etnik yapısı, belli bir tarih süreci içinde meydana gelmiştir. Çevrenin toplum üzerinde ve toplumun çevre üzerinde etkileri bakımından her toplum belli bir yapı ve belli gelişme eğilimleri kazanır. Bu tarihi maddi koşullarla birlikte bir milletin kültür yapısı da bir tarihi sürecin ürünüdür. Yani bir milletin paylaşageldiği inanç sistemi, ortak davranış biçimleri onun nereye yöneleceğini belirler. Keza her toplum, sürekli değişim içindedir, fakat genel değişim içinde değişmeyen, direnç gösteren, yavaş değişen belli biçimde yapılar ve kalıplar vardır. Değişimi bilinçle yönlendirmek isteyen dinamik toplumlarda geçmişteki bütün bu faktörleri, kalıp ve yapıları, rakama dönüştürülen objektif ölçülerle saptamak hayati önem taşır.

Meselâ Anadolu'daki patriyarkal-patrilinial (ataerkil), toplum yapısı Osmanlı İmparatorluğu'nun dikkatle izlediği aile tarımına dayanan **çift hane** sistemi dediğimiz belli bir tarım sisteminin sonucudur. Bugün Türkiye'de insan ve toprak ilişkilerindeki yönlendirme politikalarında, bu sistemin özellikleri hakkında bilindiği zaman isabetli kararlar alınabilir. Kısaca söylemek gerekirse, bugün tarih ilmi, toplum hayatını bir bütün olarak ele almakta ve toplum hayatıyla ilgili incelemeler üzerinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Bugünü anlamak, tarihi süreci anlamakla mümkündür. Bu sadece ilmi merak konusu olarak anlaşılmalıdır. Toplumumuzun ilerleme politikalarında bu bilginin pragmatik bakımdan önemi açıktır. Bilinmeyene erişebilmenin en emin yolu bilinenden hareket etmektir, bu da tarihin ve istatistik ilminin birlikte incelenmesiyle mümkündür. Doğal olarak sorun, Türk toplumunun geçmişi üzerinde rakamlara dayanan açık ve objektif bir bilgiye varmanın olasılık derecesidir.

Gerçekte, Osmanlılar geniş bölgelere yayılmış imparatorluklarını sıkı bir merkezi idare ve kontrol altında tutabilmek için oldukça karmaşık sayım usulleri geliştirmişlerdir. Her görevlinin görev yaptığı yeri, maaşını ve görevini saptamak ve değişiklikleri izlemek için merkez arşivlerinde saklanan ayrıntılı listeler ve defterler düzenlemişlerdir. Binlerce tımarlının durumunu saptayan **Mücmel Defter-i Hakani** denilen defterler bu sistemin en belirgin bir örneğidir. Öbür yandan kırsal bölümde, vergi yükümlüleri için de **Mufassal Defter-i Hakani**'ler meydana getirilmiştir. Bu defterlerde her vergi yükümlüsünün tasarrufu altındaki toprak miktarını saptayan ve çeşitli vergi oranlarını belirleyen bilgiler sistematik bir biçimde verilmiştir. Mufassal defterler aynı dönemde Avrupa'da ve Çin'de vergi ve askerlik için düzenlenen istatistik listelerinden bazı bakımlardan daha ileri ve ayrıntılıdır. Bugün arşivlerimizde sayısı üçbine yaklaşan **sancak mufassal defterleri** nüfus ve ekonomi bakımından en ayrıntılı, güvenilir kaynaklarımızdır. Bize kadar erişebilen en eski örnekleri 15. yüzyıl ortalarına kadar inmektedir. Bununla birlikte, bu çeşit defterlerin 14. yüzyıl sonlarında Yıldırım Beyazid (1389-1402) döneminde düzenlendiğine dair belgesel kanıtlar vardır. Bu defterleri meydana getirmek için her sancakta yerinde sayımlar yapılmakta idi. Her sancak için atanan bir **yazıcı** veya **emin**, yerinde doğrudan doğruya vergi yükümlülerini ve görevlileri, eski defterler ve yerel belgelere göre teker teker denetler, sonra bu verileri yanındaki katip belli bir sistem içinde defter haline getirirdi. Sayımdan kaçmaları önlemek, vergi miktarını en sağlıklı biçimde saptamak için belli yöntemler izlenmekteydi; örneğin, bir ürünün yıllık miktarını belirlemek için üç yılın ortalaması alınır. Köylünün sayımdan kaçmasına sebep olan sipahinin tımarı elinden alınır.

Böylece en kapsamlı ve güvenilir sonuçlara varmaya çalışılırdı ki, bu **kapsamlılık ve doğruluk** prensipleri bugün de istatistik ilminin temel prensipleridir. Ancak bu sayımları, gerçek

anlamda bugünkü istatistiklerle özdeş saymak yanlıştır. Çünkü o dönemlerde, dünyanın öbür bölgelerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu gibi sayımlar belli amaçla, özellikle vergileme amacı ile yapılırdı. Bununla beraber, bu tarihi sayımlardan bugünkü istatistik verilerine en yakın sonuçlar elde etmek için bazı yöntemleri uygulamak olasıdır.

Osmanlı sayım defterlerinde en önemli problemlerden biri şudur: Burada, genellikle, **kişi** yerine **hane**, yani geniş aile birimi esas tutulur. **Tahrir defterlerinde** vergi yükümlüsü esas olarak **hanedir**. Vergi yükümlüsü olarak evlenmemiş erkekler ve dul kadınlar da sayım içine alınır. Modern demografi biliminin metodları kullanılarak bu sayımlardan gerçek nüfusu hesaplama girişimleri yapılmıştır. Yine nüfus için **cizye defterleri** önemlidir; fakat burada da yalnız belli yaşa erişmiş erkekler listeye alınmıştır; kadınlar, çocuklar, hiç kazancı olmayan yaşlılar ve özel vergi bağımsızlığı olanlar sayıma alınmamıştır. Nüfus için olduğu gibi, ekonomik veriler için de özellikle **mufassal tahrir defterleri** son derece önemli kaynaklardır.

Ticari trafik ve öteki veriler söz konusu olduğunda, özellikle **gümrük ruznamçe defterleri**, en ayrıntılı istatistik kaynaklarımız arasındadır. Bu defterlerde gümrüğe tabi eşyayı getiren gemi kaptanları, tüccarlar, getirdikleri malların menşei, miktar ve değerleri kayıtlıdır. En alta, alınan gümrük miktarı belirtilir. Kuşkusuz, kaçakçılığın geniş boyutlara eriştiği o dönemler için bu istatistik verilerinin de hayli noksan olduğu meydandadır. Dükkanlardan alınan ihtisab resmini saptamak için şehir ve kasabalarda yapılan dükkan sayımlarında ekonomi tarihi için kapsamlı ve önemli kaynaklarımız arasındadır. Böylece mesela, İstanbul ve Bağdat'ta her esnafın dükkan sayısını oldukça doğru biçimde bilmekteyiz. Osmanlı bürokrasisi zaman zaman belli bir idari ihtiyacı karşılamak için özel sayımlar da yapmıştır. Mesela, 1640 tarihinde akçadaki enflasyon ve aşırı fiyat artışları karşısında, pazardaki bütün malları kalite ve ölçüleriyle fiyatlandıran **narh defteri** çok önemli bir ekonomik belgedir. Bu arada çok önemli başka bir dizi, **Temettüat defterleri** istatistik araştırmaları için olağanüstü bir önem taşımaktadır. Sayısı onbinleri aşan bu defterler, Tanzimat sonrası dönemde imparatorluğun büyük bir bölümünde vergi matrahı olarak köylünün elindeki bütün malların sayımını içermektedir.

Devlet İstatistik Enstitüsü olağanüstü bir önem taşıyan bu tarihi verilerin sistematik biçimde yayınlanmasını ele almakla, yalnız sosyo - ekonomik tarihimiz üzerinde birinci elden kaynak malzemesini ilmin hizmetine sunmakla kalmamakta, aynı zamanda bu verileri bugünkü istatistik verileri ile karşılaştırarak Türk toplumunun uzun bir süreç için gelişim çizgisini araştırma imkanını sağlamaktadır.

1988-1994 yılları arasında Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanı olarak görev yapan değerli bilim adamı Sayın Prof. Dr. Orhan GÜVENEN'i bu önemli etkinlik alanını açtığı için içtenlikle tebrik etmek ödevimizdir. Enstitü Başkanı Sayın Doç. Dr. Ömer DEMİR destekleriyle çalışmaların devamını ve gelişmesini sağlamıştır. Tarihi İstatistikler Dizisi'nin yöneticiliğine değerli iktisat tarihçisi Sayın Prof. Dr. Şevket PAMUK'un seçilmiş olmasının bu etkinliğin başarıya ulaşması için bir garanti sayılması gerektiğini de özellikle belirtmek isterim.

Prof. Dr. Halil İNALCIK

SUNUŞ

Yapısal Dönüşümler ve Tarihi İstatistikler

Türkiye içinde bulunduğumuz yüzyılda çok hızlı demografik, iktisadi ve toplumsal gelişmelere sahne olmuştur. Birkaç temel gösterge ile örnekleyecek olursak, ülke nüfusu 1920'lerin ortalarında yaklaşık 13 milyondan 60 milyona ulaşmıştır. Nüfus artışları yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir iç göç ve kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Kentli nüfusun toplam içindeki payı yüzde 20'lerden yüzde 60'lara çıkmıştır. Son yıllarda nüfusun artış oranı ve özellikle doğurganlık oranında görülen düşüşler, Türkiye'nin demografik geçiş sürecini de yine hızlı biçimde yaşadığını göstermektedir.

Türkiye ekonomisi de yüzyıl boyunca kırsal alanlarda tarımın ağır bastığı yapılardan kentlerde sanayi ve hizmetlerin öne geçtiği yapılara geçişi yaşamış, tarımın ekonomi içindeki payı yüzyılın başlarında yüzde 50'lerden 1990'larda yüzde 15'e kadar gerilemiştir. 1930'ların Dünya Bunalımı koşullarında devlet desteğiyle başlayan ve 1960'larda karma ekonomi çerçevesinde yeni bir hamle yapan sanayileşme süreci, iktisadi büyümeyi hızlandırmış, ancak hızla artan kentli nüfusa yeterli istihdam olanaklarını yaratamamıştır.

Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki yeri de yüzyıl boyunca önemli değişiklikler göstermiştir. Yüzyılın başlarında serbest ticaret koşullarında tarımsal mallar ihraç eden ve mamul mallar ithal eden ekonomi modeli, 1930'lardan itibaren yerini iç pazara yönelik sanayileşme stratejisine terk etmiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda sanayi üretimi hızla artarken, Türkiye bu üretim kapasitesini dış pazarlara yöneltmekte gecikmiştir. 1980'lerden itibaren sanayi ürünleri ihracatı ön plana çıkarken, Avrupa'dan Ortadoğu, Karadeniz Bölgesi ve Orta Asya'ya kadar bölgesel pazarlarla daha fazla bütünleşme hedeflenmektedir. Türkiye 21. Yüzyıla işte bu hızlı dönüşümlerin derin sancularıyla ve iktisadi, toplumsal, siyasal istikrar arayışları içinde girmektedir.

Demografik ve iktisadi dönüşümler toplumsal yapılarda da önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Yüzyılın başında nüfusun yüzde 80'inin kırlarda yaşadığı, tarım ağırlıklı bir toplumdan, bugünün farklılaşmış ve uzmanlaşmış yapılarına geçiş süreci, toplumsal ve siyasal yapılarda da önemli değişikliklere yol açmıştır. Devletin içeriğinden toplumsal yapılara, eğitimden sağlık hizmetlerine, sosyal güvenlikten kültürel etkinliklere kadar pek çok alanda hem nitel hem de nicel olarak önemli gelişmeler, çeşitlilikler ve zenginlikler görülmektedir. Bu gelişmelerin önemli bir bölümünü istatistiksel diziler aracılığıyla izlemek ve ölçmek mümkündür.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1926'da kurulan Devlet İstatistik Enstitüsü, o tarihten bu yana sözünü ettiğimiz dönüşümleri daha iyi anlayabilmek amacıyla daha nitelikli ve daha geniş kapsamlı istatistiksel verilerin toplanmasına büyük önem vermiştir. Bir nesil öncesiyle karşılaştırıldığında bugün nüfus, tarım, işgücü, ekonomi gibi temel konuların yanı sıra eğitim, sağlık, kültür, çevre, adalet, sosyal güvenlik, enerji ve turizm gibi pek çok alanlarda toplanan ve yayınlanan istatistikler kapsam, çeşitlilik ve güvenilirlik bakımından önemli gelişmeler göstermiştir.

Buna karşılık, Cumhuriyetin erken dönemlerine ve özellikle de Cumhuriyet Türkiye'sinin devraldığı demografik, iktisadi ve toplumsal yapılara ilişkin bilgilerimiz ve istatistiksel veri tabanımız son derece sınırlı kalmaktadır. Bu konularda yayınlanmış verilerin de çeşitli sorunları bulunmaktadır. Bugün araştırmacılar ve genel okurlar bu tarihi verileri kapsamlarını ve sakıncalarını yeterince anlayamadan ve değerlendiremeden kullanmak durumundadırlar. Bu

nedenle de özellikle Cumhuriyetin erken dönemlerinde ve 20. Yüzyıl öncesine ilişkin değerlendirme ve yorumlarımız eksik ve yetersiz kalmaktadır.

Oysa toplumun ve ekonominin zaman ve mekan içinde sürekliliği vardır. Çünkü yapılar bugünküleri belirlemektedir. Günümüze ışık tutabilmek, 19. Yüzyılın ve hatta daha öncesinin yapılarını daha iyi anlayabilmek ve onları daha geniş bir çerçevede tartışabilmekle mümkün olacaktır. Cumhuriyet döneminin devraldığı mirası daha serinkanlı olarak değerlendirebilmek için, 19. Yüzyılda Tanzimatla başlatılan reform dalgalarının sonuçlarını ve ulaştığı noktayı, ekonomide, toplumda ve devlet yapısında ortaya çıkan gelişmeleri, nicel ve nitel olarak daha iyi ölçebilmek ve anlayabilmek gerekmektedir.

Böylece hem tarihi süreklilikler hem de kırılma ya da dönüm noktaları daha sağlıklı bir biçimde yorumlanabilecektir. Ayrıca Türkiye'nin uzun dönemli gelişme çizgisini başka ülkelerle birlikte karşılaştırmalı bir çerçevede incelemek mümkün olacaktır.

Tarihi istatistiklerin derlenerek yayınlanması ve böylece hem günümüzün dönüşümlerinin daha iyi anlaşılabilmesi hem de uluslar arası karşılaştırmalı çalışmalara zemin hazırlaması yalnızca Türkiye'ye özgü bir gereksinim değildir. Özellikle son 30 yıl içinde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dan Latin Amerika ve Asya'ya kadar pek çok ülkede, hem resmi istatistik kurumlarının hem de özel araştırmacıların girişimleri sonucu, tarihi istatistikler derlenerek yayınlanmaya başlamıştır.

Bu yayınlar Amerika Birleşik Devletlerinde, Kanada'da, Avrupa ve Latin Amerika'nın çeşitli ülkelerinde resmi istatistik kurumlarının yayınladıkları çalışmalarla başlamıştır. Daha sonra, 1960'lardan itibaren, İngiliz tarihçi B. R. Mitchell'in önce İngiltere, daha sonra Avrupa ve nihayet Afrika ve Asya ülkelerinin tarihi istatistikleri üzerine yayınladığı ciltler, bilim dünyasında büyük yankılar uyandırmış ve karşılaştırmalı tarihi çalışmalar için çok önemli bir olanak yaratmıştır.

Türkiye'de de tarihi istatistiklerin derlenmesine yönelik uzun dönemli çalışmaların başlatılması, hem günümüzdeki hem de yakın geçmişteki gelişmeleri anlamaya çalışan bilimsel çabalara yeni bir soluk kazandıracaktır. Kaldı ki, 20. yüzyıl öncesinde çeşitli konularda veri dizilerinin oluşturulması ve saklanması sürecinde Osmanlı Devletinin çok istisnai bir yeri vardır. Yüzyıllar boyu geniş bir coğrafyayı yöneten merkezîyetçi Osmanlı bürokrasisinin, 16. yüzyıldan ve hatta daha öncesinden başlayarak kayıt tutmaya ve saymaya büyük önem verdiği bilinmektedir. Toplanan verilerin bir bölümünü bugün Osmanlı arşivlerinden sağlamak mümkündür. Ayrıca, 19. yüzyılda yapılan sayımların ve derlenen istatistiklerin bir bölümü de eski harflerle yayınlanmış olarak çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Bu verilerin gözden geçirildikten sonra Osmanlı uzmanları dışındaki araştırmacıların kullanımına sunulması büyük yararlar sağlayacaktır.

İşte bu nedenlerle Devlet İstatistik Enstitüsü, "Tarihi İstatistikler Dizisi" adı altında yeni bir yayın dizisi başlatarak, yakın geçmişimize ilişkin istatistiksel verileri araştırmacıların ve genel okurların kullanımına sunmaya karar vermiştir.

Dizinin ilk aşamasında Cumhuriyet Türkiye'si'nin devraldığı toplumsal ve iktisadi yapılara ilişkin istatistiksel tablonun daha ayrıntılı ve yeterli bir biçimde ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu amaçla 19. yüzyıldaki toplumsal ve iktisadi tablonun en önemli temel taşlarını oluşturan nüfus, tarım, maliye ve dış ticaret istatistikleri, hem genel okurların hem de araştırmacıların yararlanabilecekleri biçimde derlenmektedir. Her biri kendi konusunun uzmanı bir araştırmacının yönetiminde ve disiplinler arası bir yaklaşımla yürütülmekte olan bu çalışmalar, ayrı ciltler halinde yayınlanacaktır.

Tarihi Verilerin Sorunları

Tarihi dizilerin toplanmış ve hatta resmi kurumlar tarafından yayınlanmış olması, ne yazık ki, bu verilerin kolaylıkla ve güvenle kullanabilecekleri anlamına gelmiyor. B. R. Mitchell'in ısrarla vurguladığı gibi, devletlerin 20. yüzyıl öncesinde topladıkları veriler çağdaş anlayış ve yöntemlerle değil, esas olarak vergi toplama ve askere alma amaçlarıyla toplanmaktaydı. Bu dar yaklaşım, hem toplanan verilerin kapsamını hem de veri toplama tekniklerini kaçınılmaz olarak etkilemiştir.

Ayrıca, 20. yüzyıl öncesinde teknolojik ve idari etkinliğin çok sınırlı olduğunu, devletlerin veri toplama sürecinde büyük sorunlarla ve yetersizliklerle karşı karşıya kaldıklarını da hatırlamak gerekmektedir. Bunların yanı sıra, siyasal kaygılar da 20. yüzyıl öncesinde yayınlanan resmi istatistikleri etkileyebilmekte, bunların güvenilirliklerine gölge düşürebilmekteydi. Sınırlı amaçlar ve yetersiz tekniklerle toplanan bu verileri çağdaş anlamda istatistikler olarak kabul etmek mümkün değildir.

Osmanlı Devletinin topladığı ve yayınladığı istatistiksel dizilerin, bu eğilimlerin dışında kaldığını söyleyebilmek zordur. Nitekim, son yıllarda yayınlanan pek çok araştırma ve monografya nüfus sayımlarından bütçelere, tarımsal üretim verilerinden dış ticaret ve eğitime kadar elimizdeki Osmanlı verilerinin çeşitli sorunları, eksiklikleri ve sakıncaları ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Osmanlı verilerini kullanırken ortaya çıkan bir diğer sorun da hem ülke sınırlarının hem de ülke içindeki idari bölümlerin Cumhuriyet dönemindeki sınırlara göre önemli farklılıklar göstermesidir. Bu sorunlar Osmanlı verileriyle Cumhuriyet verilerini bir araya getirerek basit diziler oluşturmanın zorluklarına işaret etmektedir.

Çağdaş amaçlarla ve tekniklerle derlenen istatistiklerle karşılaştırıldığında, eldeki tarihi verilerin yetersiz kaldığı görülmektedir. Öte yandan, hatalı ve sorunlu verilerin bir kez yayımlandıktan sonra zaman içinde nasıl kalıcılık kazandıkları ve daha sonra tamiri çok zor ve hatta imkansız bazı yanlışlıklara yol açabildikleri de bilinmektedir. Bu durumda eldeki tarihi malzemeyi eleştirel bir süzgeçten geçirmeden yayınlamak, kabul edilebilir bir yaklaşım olmayacaktır.

Bu nedenle, "Tarihi İstatistikler Dizisi" çerçevesinde yayınlanacak çalışmalarda, eldeki verileri basit diziler halinde sunmak yerine, daha zor ancak bilimsel açıdan daha sağlıklı görülen bir yöntem kullanmaya karar verildi. Eldeki tarihi malzemeye mümkün olduğu kadar eleştirel yaklaşarak, bu malzeme, kendi iç tutarsızlıkları mümkün olduğu ölçüde ayıklandıktan sonra, verilerin kapsamı, toplanma yöntemleri, sorunları ve güvenilirlik dereceleri tartışılarak yayınlanacaktır.

Diziyi yürüten uzmanlar olarak hedefimiz, eldeki tarihi malzemeyi dikkatle süzgeçten geçirdikten sonra, çağdaş anlayışa en yakın ve çağdaş istatistiklerle karşılaştırılabilecek diziler oluşturmaktadır. Ancak, göstereceğimiz tüm titizlik ve özene karşın, daha farklı amaçlarla ve anlayışlarla toplanan bu verileri, yüzyılımızın çağdaş anlayış ve yöntemleriyle derlenen dizileriyle karşılaştırmak ve onlarla birlikte kullanabilmek kolay olmayacaktır. Bu nedenle, sunduğumuz tarihi verileri kullanacak araştırmacıların, uzun dönemli karşılaştırmalar yaparken, iki tür veri arasındaki amaç, kapsam ve teknik farklarını dikkate almaları gerekecektir.

Yayımlanan verilerin bu konulardaki nicel malzemeyi tüketmediğini de özellikle belirtelim. Bu ciltlerdeki malzemenin ötesine geçerek daha farklı veya daha ayrıntılı diziler oluşturmak mümkündür. Örneğin; daha küçük idari birimler düzeyinde verilere ulaşmak isteyen araştırmacılar, yayınlanmamış arşiv malzemelerini veya eski harflerle yayınlanmış çalışmalarını kullanabileceklerdir. Daha ayrıntılı çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için, her cildin sonunda bir kaynakça yer almaktadır.

1988-1994 yılları arasında Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanı olarak görev yapan Sayın Prof. Dr. Orhan GÜVENEN bu dizinin en erken aşamalarından itibaren bizleri cesaretlendirdi ve destekledi. Enstitü Başkanı Sayın Doç.Dr. Ömer DEMİR de yardımlarını esirgemeyerek dizinin devamını sağladı. 1994 yılının Nisan ayında Devlet İstatistik Enstitüsü'nde düzenlenen Tarihi İstatistikler Semineri'ne katılan Sayın Prof. Dr. Tuncer BULUTAY, Sayın Mehmet GENÇ, Sayın Prof. Dr. Halil INALCIK, Sayın Prof. Dr. İlber ORTAYLI, Sayın Prof. Dr. Halil SAHILLIOĞLU, Sayın Prof. Dr. Yalçın TUNCER ile DIE çalışanları değerli görüş ve eleştirileriyle bu diziyeye önemli katkılarda bulundular. Bu sunuşun yazılışı sırasında, Tarihi İstatistikler Dizisi için ayrı ayrı ciltler hazırlamakta olan çalışma arkadaşlarım Sayın Prof. Dr. Cem BEHAR, Sayın Prof. Dr. Yavuz CEZAR ve Sayın Prof. Dr. Tefik GÜRAN'ın görüşlerinden de yararlandım. Kendilerine teşekkür ederim.

“Tarihi İstatistikler Dizisi” çerçevesinde yayınlanan/yayınlanacak ciltlerin bugünkü Türkiye'nin yapılarının ve dönüşümlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağını umuyor, tüm okurlara ve araştırmacılara yararlı olmasını diliyoruz.

Prof. Dr. Şevket PAMUK
Tarihi İstatistikler Dizisi
Yöneticisi

ÖNSÖZ

Ondokuzuncu yüzyıl, gerek malî sistemde gerçekleşen reformlarla yepyeni bir malî yapı getirmesi ve gerekse önce iç ve daha sonra da dış borçlanmaların yol açtığı sonuçlar itibarıyla Osmanlı malî tarihi içinde istisnai ölçüde önemli bir dönemdir. Bütün bu önemine ve oldukça günümüze yakın bir geçmişi teşkil etmesine rağmen, dönemin malî tarihi hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Yakın zamanlarda imparatorluğun son dönem malî tarihi hakkında önemli yayınlar yapılmış olmakla birlikte bunların büyük bölümünde kantitatif veri yetersizliği gibi önemli bir eksiklik gözlenmektedir. Bu yetersizlik özellikle de malî tarihin temel verilerini teşkil eden ve hükümetlerin malî politika ve uygulamalarının istatistik ifadesi olan bütçeler ve bütçe uygulamalarıyla ilgilidir.

Bütçeler, temelde, devletlerin beklenen gelir ve planlanan giderlerinin seyrini ve bileşimini izlememize imkan veren belgelerdir. Ancak üretim, ticaret hacmi, millî gelirin düzeyi ve bileşimi gibi ekonominin genel performansındaki gelişme ve değişmelerin izlenmesine imkan verecek istatistik verilerin yetersiz olduğu ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisi gibi sanayi öncesi dönem ekonomilerde devlet gelir ve giderleri, ekonomideki makro değişmeleri tespit edebileceğimiz en önemli, hatta belki de yegane göstergelerdir. Ayrıca bu ekonomilerde devlet sektörünün gücü ve genişliği bu verilerin önemini daha da artırmaktadır.

Sağlam bir bürokratik temele sahip olan Osmanlı malî idaresinin Tanzimat'la birlikte kazandığı yeni eğilim ve arayışların en belirgin sonuçlarından birisi de malî sistemin temelini oluşturan modern bir bütçe geleneğinin doğmuş olmasıydı. Nitekim bu gelişmenin bir sonucu olarak İmparatorluğun son dönemine kadar birkaç yıllık istisna dışında düzgün bir seri oluşturabilecek bir bütçe koleksiyonu ortaya çıkmıştır. Ancak farklı alt dönemlere ait bütçelerin bazılarının verileri yayınlanmış ve değerlendirilmiş olmakla birlikte bütün bir dönemi kapsayan bir çalışma yapılmamıştır.

Bu çalışmanın temel amacı Tanzimat'ı izleyen yıllardan başlayarak 1918 yılına kadar bir bölümü arşivlerde bulunan ve bir bölümü de o dönemde eski Türkçe harflerle yayınlanmış olan ulaşılabilen tüm bütçe verilerini tek bir eser halinde ve orijinal şekline bağlı kalmakla birlikte mümkün olduğu ölçüde aynı sistematik içinde günümüz araştırmacısının hizmetine sunmaktır. Ayrıca modern kavram ve yaklaşımlar çerçevesinde bu bütçe verilerinin özet bir teknik ve malî analizi yapılarak yakın dönem kamu finans tarihimize ışık tutulmaya da gayret edilmiştir.

Çalışmada Tanzimat dönemine ait 29, II. Abdülhamit dönemine ait 28 ve İttihat ve Terakki dönemine ait 9 olmak üzere toplam 66 malî yıla ait bütçe verileri yer almaktadır. Dönem içinde ilk bütçe benzeri veriler (1257)1841/'42 malî yılına aittir. Bu veriler devletin toplam gelir ve giderleriyle ilgili bir ön tahmin niteliğinde olup bir bütçe taslağı olarak değerlendirilebilir. Bütçe çerçevesinde öngörülen gelirlerin toplanmasına ve belirlenen tahsisatlara göre harcamaların yapılmasına önceden tasdik yolu ile izin veren bir doküman anlamında ilk modern bütçe (1262)1846/'47 malî yılı için hazırlanmıştır. Bu tarihten sonra Kırım savaşı dönemine rastlayan (1270)1854/'55 malî yılı gelir bütçesi ve (1271)1855/'56 malî yılı bütçesi ile (1281)1865/'66 malî yılı gider bütçesi dışında Tanzimat döneminin tüm bütçeleri çalışmada yer almaktadır.

II. Abdülhamit döneminde, Osmanlı-Rus savaşının hemen sonrasına rastlayan (1294)1878/'79 malî yılına ek olarak (1300)1884/'85 malî yılı gider bütçesi ile (1301)1885/'86, (1302)1886/'87, (1319)1903/'04 ve (1323)1907/'08 malî yıllarına ait bütçeler bulunamamıştır. II. Abdülhamit döneminde (1303)-(1318)/1897-1902 yılları arasında düzenli olarak yapılan yayınlarda bütçe uygulamalarının sonuçlarına da yer verilmiştir.

İttihat ve Terakki döneminde ise (1329)1913/'14 malî yılı için ayrı bir bütçe hazırlanmayarak bir önceki malî yıl bütçesinin bu yıl için de geçerli olmasına karar verilmiştir. Bu nedenle çalışmada 1329 yılı için ayrı bir bütçe yer almamaktadır.

Son olarak bu eserin ortaya çıkmasına yaptıkları çeşitli şekillerdeki katkılar nedeniyle özellikle minnettarlığımı ifade etmek istediğim kişiler bulunmaktadır. Tarihi istatistikler dizisini başlatan Devlet İstatistik Enstitüsü eski Başkanı Sayın Prof. Dr. Orhan GÜVENEN'e, dizinin bu eserinin yayınlanmasına büyük destek olan Enstitüsü Başkanı Sayın Doç. Dr. Ömer DEMİR'e, bu dizinin önsözünü yazan hocam Sayın Prof. Dr. Halil İNALCIK'a, bu diziyi yöneten Sayın Prof. Dr. Şevket PAMUK'a ve yayın çalışmalarına yardımcı olan Teknik İşler Dairesi Başkanı, Yayın İnceleme Şubesi Müdürü ve şube elemanları ile emeği geçen tüm Enstitü mensuplarına teşekkürlerimi ifade ederim.

Prof. Dr. Tevfik GÜRAN

SUMMARY IN ENGLISH

OTTOMAN FINANCIAL STATISTICS, BUDGETS, 1841-1918

Very radical changes in the field of public finance make the nineteenth century the most significant period of the Ottoman financial history. Despite its importance, however, our knowledge of the late Ottoman public finance is very limited. Perhaps the most important reason of this deficiency has been the unavailability of satisfactory financial statistics, mainly the budget data. The study of nineteenth century public finance is greatly impeded by the reliable budget figures. The aim of the present volume is to compile the late Ottoman budget figures. So this volume covers data on expected revenues and planned expenditures of the central government for 66 fiscal years in the period between 1841 and 1918. The budgets were obtained from the published or unpublished documents, most of them from the Ottoman archives.

Tax system inherited by the nineteenth century was basically developed during the sixteenth century. Taxes on agriculture were the mainstay of government revenues. The urban population's burden was much lighter, consisting of market dues as well as customs duties. In addition, non-muslims paid a head tax in return for exemption from military service. An important part of these revenues was granted to religious foundations or private persons. Treasury's own revenues were assigned in financial units to collect by the means of tax-farming. Revenues accruing to the central government formed only a fraction of the total raised from taxes. State treasury was also supplemented by additional excise taxes, levied on households or land plots regardless of ability to pay and granted many exemptions to various groups.

Nineteenth century reforms radically transformed this traditional financial system. The main financial goal of nineteenth century statesmen was to increase the taxing power of the government and to appropriate a larger share of economic resources by imposing tax burden directly on income and wealth and by collecting state revenues by salaried agents of the state.

Effective reforms began at the Tanzimat era. The head tax was simplified and replaced by the military exemption tax in 1856. A new tax supplanted all excise taxes. Censuses and cadastral surveys of property values and income were taken to levy this new tax entirely according to the ability to pay. In the cities a profit tax replaced market and excise taxes. But it was delayed till 1860, when it was applied at the rate of 3 percent, raised to 4 in 1878 and 5 in 1886, at which date it was extended to salaries and wages, thus making it a true income tax. Besides, on the basis of cadastre an entirely new property tax imposed in 1861 at the rate of 0.4 per cent of the value of all cultivated land, urban plots, and buildings and of additional 0.4 per cent of rental income therefrom. More complicated rates, depending on the type of income, were introduced during the Young Turk period. These income and property taxes, levied and largely collected by salaried agents of the governments, raised a considerable amount of revenue and shifted the tax burden to the towns and cities.

As for agriculture, following the Tanzimat Edict in 1839, all land was subjected to a 10 percent tax and decided to collect the revenues by salaried state agents. But the sharp decrease of revenues forced the Treasury to reimpose the tax-farm system in 1842. Various methods of tax farming were tried to halt the over-taxation and abuses of short term tax-farming. Even in the early twentieth century, tax-farming accounted for more than 90 percent of all tithe revenues collected. Until 1859 the sheep tax was levied in kind one animal in ten being taken for the needs of the palace and the army. After that a tax of 1.5 to 4 piastres, depending on the locality, was imposed.

Revenues deriving from customs duties imposed on goods passing into and out of the Empire were another major source of government. The Commercial Convention of 1838 imposed duties of 3 percent on imports, 12 percent on exports, 3 percent on transit and another 2 percent in lieu of other internal duties paid by importers. In 1861/62 new convention raised import duties from 3 to 8 percent, lowered export duties from 12 to 8 percent and provided the reduction of the latter by 1 percent a year until such time as they should fall to 1 percent, which took place in 1869. In 1914 import duty was raised to 15 percent.

Some of the traditional taxes were standardized, so that they provided considerably more revenue than before. Salt, tobacco and spirits taxes were quite significant in the 1860s and 1870's. But these lucrative sources of government revenues were handed over to Public Debt Administration in 1881. There were also other source of revenues such as stamp tax, property registration and court fees and mining tax.

The central government benefited from all these financial reforms and its revenues rose rapidly. In the fiscal year 1841/42, the government revenue was 563 million piastres, in 1861/62 1.2 billion piastres and in 1875/76 2.4 billion piastres. But expenditures increased even faster. In the fiscal year 1841/42, it was 567 million piastres, in 1861/62 nearly 1.4 billion piastres and in 1875/76 2.9 billion piastres. The imbalance between government revenues and expenditures caused gradually increasing public deficits at first met by issuing Treasury bonds and, after 1854, by contracting foreign loans, a process that led to the accumulation of a debt of more than 20 billion piastres, a declaration of bankruptcy in 1875, and the setting up of the Public Debt Administration.

Tithes and taxes on livestock and other agricultural produce formed one-thirds of government revenues in 1850s. Because of the increases in agricultural output, the receipts from tithes and animal taxes were at their peak in the early 1870s. They supplied about 45 percent of central government revenues. In 1850s the income and property taxes formed two-fifths of revenues. But their share fell to under one-fifths of revenues in 1870s. Customs duties accounted for a sixth of central government.

Even in peacetime, the bulk of expenditure was absorbed by armed forces, the bureaucracy, the court, and, increasingly, by debt servicing. Military expenditure formed nearly half of the government expenditures in 1840s. Beginning from 1860s, dept servicing constantly rose and began to form half of the planned government expenditures in 1870s.

At the end of 1870s, government revenues and expenditures severely decreased because of profound crisis of 1876/78 and the catastrophic Russo-Turkish War. Before 1850, the European lands contained nearly one-half of all Ottoman population; by 1906, this share had fallen to one-fifth. The most direct financial result of these losses was that the government revenues fell from nearly 2.5 to under 1.5 billion piastres. Government expenditures did not decrease in the same proportion, and therefore the budget deficit greatly increased.

In the reign of Abdülhamit II and the Young Turk leadership, the government revenues continued to rise rapidly, after adjustment for territorial losses. In the fiscal year 1880/81, it was 1.6 billion piastres, in 1903/04 2 billion piastres, in 1908/09 nearly 2.4 billion piastres and 4 billion piastres in 1916/17. But expenditures increased faster because of large debt payments. In the fiscal year 1880/81, it was 2.2 billion piastres, in 1903/04 2.4 billion piastres, in 1908/09 2.9 billion piastres and nearly 4 billion piastres in 1916/17.

As a result of the losses of wealthy provinces in 1878, receipts from tithes and animal tax fell from nearly 1.2 billion piastres in 1875/76 to 0.6 billion piastres in 1887/88. The growth of customs and other revenues brought down the share of tithes and animal tax from 30.5 percent in 1887/88 to 27.6 percent in 1916/17 financial year.

The period between 1878 and 1911 was peaceful and, with the scaling down of the debt in 1881, matters gradually improved. The share of dept servicing fell from half of the total government expenditures in 1875/'76 to one-fourth in the fiscal year 1887/'88. While the share of military expenditures also declined, expenditures on hospitals, quarantine centers, schools, model farms and fields and agricultural schools, highways, telegraph lines and railroads considerably increased.